

Kovai Cecília

Opponensi vélemény

Kotics József *A cigányokkal való együttélés a Kárpát-medencében – az interetnikus kapcsolatok mintázatai*

Kotics József *A cigányokkal való együttélés a Kárpát-medencében – az interetnikus kapcsolatok mintázatai* című MTA doktori értekezése egy változatos, empirikus tapasztalatokban gazdag, mozgalmas kutatói életút lenyomatának is tekinthető. A dolgozat több mint 20 év empirikus kutatói munkáját foglalja magában. Az értekezést végigolvasva nemcsak az interetnikus viszonyok változatai mutatkoznak meg, hanem egy antropológus kutatói életútjának lehetőségei is a 21. század első negyedének Magyarországon. Ez a kutatói életút többféle tudományos tapasztalatot felölel az alkalmazott kutatástól az alap kutatásokig. A doktori munka jelentős erénye, hogy a szerző sokrétű kutatói tapasztalatai nyíltan jelennek meg benne. Emellett külön értéke az értekezésnek, hogy két nemzetállami kontextusban, Magyarországon és Romániában végzett empirikus kutatásokat tartalmaz, amely fontos hozzáadott érték, hiszen ezek különbségei árnyalhatják az interetnikus tapasztalatok értelmezéseit.. A dolgozat számos értékes felismerést és jelentős empirikus eredményt tartalmaz, ugyanakkor néhány olyan kérdést is felvet, amelyek végiggondolása tovább erősíthetné a munka koherenciáját. Ennek érdekében érdemes lenne szisztematikusabban reflektálni az időbeli távolságokra, a két nemzetállami kontextus különbségeire valamint a szerzői és kutatói pozíció fejezetenként változó perspektíváira. Az explicit módszertani reflexiók hiányában a szöveg helyenként megőrzi a korábbi rész tanulmányok és kutatási jelentések önálló karakterét. Egy átkötő, integráló gondolatmenet beemelése sokat segítené abban, hogy az egyes fejezetek ne különálló egységekként, hanem egyetlen, koherens és szervesen összefüggő monográfia részeként jelenjenek meg az olvasó számára.

Teljesen természetes és szakmailag indokolt, ha a dolgozat akár két évtizeddel ezelőtti terepmunkák értékes eredményeit dolgozza fel. Ugyanakkor a kutatás módszertani reflexiója és aktualitása szempontjából kulcsfontosságú lenne, hogy a szöveg beépítse az elemzésbe az azóta eltelt időszak társadalmi, politikai, gazdasági változásait. Ha csak a magyar eseteket nézzük, az az elmúlt húsz évben olyan meghatározó folyamatok zajlottak le, mint a világgazdasági válság, majd azt követően a jelentős foglalkoztatás-bővülést hozó konjunktúra, újrapiarosítás, amelyek közvetlen hatást gyakoroltak a periférián élő roma közösségek helyzetére. Emellett jelentősen változott az intézményi-politikai környezet, értem ezalatt a NER kiépülését, ez jelentős oktatás- és szociálpolitika átalakulásokat hozott, amelyek alapjaiban formálták át a romák élethelyzetét és a többségi társadalommal való viszonyrendszert az elmúlt 20 évben. Éppen ezért, miközben a dolgozat elismerésre méltó módon csaknem húsz év kutatói munkáját öleli fel, javaslom ezen strukturális változások hangsúlyosabb megjelenítését és az elemzésbe való integrálását. Hasonlóképpen fontos lenne a két nemzetállami kontextus különbségeit explicit módon tárgyalni, mert ennek hiányában elveszhet az a többlet érték, amit a terepek sokfélesége ad a kutatási kérdés megválaszolásához.

A dolgozat alapkérdése és hipotézise rendkívül fontos, tudományosan releváns és komoly megvilágító erővel bír. A szerző hipotézise szerint a roma-nem roma együttélési viszonyrendszert elsősorban a kölcsönös elhatárolódás és szembenállás jellemzi, egyfajta dichitómiába rendeződő együttélési minta. Ezzel szemben azokban az etnikai együttélési

viszonyokban, ahol a romák nincsenek jelen meghatározó szereplőként, inkább a kölcsönös függésre és komplementaritásra épülő kapcsolatok figyelhetők meg, jóllehet az etnikai határok fenntartása ott is folyamatos. A szerző szerint az antropológiai szakirodalom nem fordít kellő figyelmet erre a sajátosságra, pedig a roma–nem roma viszonyok megértése, valamint a romák társadalmi integrációjának vizsgálata szempontjából meghatározó jelentőségű.

A dolgozat egyik kiemelkedő erénye, hogy szisztematikusan végigveszi azokat a tényezőket, amelyek a roma–nem roma együttélés formáit és a romák társadalmi integrációjának lehetőségeit alakítják. Az elemzés rámutat arra, hogy az együttélés mintázatai – a teljes elkülönültségtől a konfliktusos különélés különböző formáin át – számos társadalmi, demográfiai és kulturális tényező kölcsönhatásának eredményeként jönnek létre. Ilyen tényező például a (1) helyi társadalom etnikai szerkezete, vagyis az, hogy bipoláris vagy multietnikus közegben zajlik-e az együttélés, (2) az egyes közösségek létszamaránya és a többség–kisebbség viszonya továbbá az is, hogy (3) az együtt élő csoportok őshonos vagy betelepülő eredetűek-e, illetve államalkotó vagy kisebbségi pozícióban vannak-e. Emellett (4) hangsúlyt kap az együtt élő közösségek társadalmi szerkezete, (5) a roma közösségek belső tagoltsága vagy homogenitása, (6) a megélhetési stratégiák különbségei, a térbeli elkülönülés mértéke, valamint (7) a helyi elitiek romákhoz való viszonya, valamint a romákról alkotott sztereotip képek szerepe. A dolgozat értékét növeli, hogy ezeket a tényezőket átfogó keretben, egymással összefüggésben tárgyalja.

A dolgozatban szereplő esettanulmányok sokszínűek és érzékletes módon mutatják be a roma–nem roma interetnikus viszonyok sokféleségét és összetettségét. A zabolai eset többek között felhívja a figyelmet arra is, hogy egyes kontextusban a cigányság a konfliktusos és rendkívül terhelt interetnikus viszony ellenére, egyfajta népesség tartalékként is megjelenhet kisebbségi magyar perspektívából, amikor annak reprodukciója veszélybe kerül. A vajolai eset hasonlóan komplex képet mutat a nem dichotóm etnikai viszonyokról, amikor is a szász kisebbség helyére lép be a cigányság az egyházi hovatartozáson és a patrónus–kliens viszonyokon keresztül. Különösen érdekes és értékes része a dolgozatnak a vallás, főként a neoprotestáns egyházak szerepének vizsgálata az interetnikus viszonyok változásában. A szerző bemutatja, hogy a vallási megtérés miként járulhat hozzá a marginalizáltság és a társadalmi kirekesztettség meghaladásához, valamint egy pozitív roma közösségi identitás kialakulásához. Az elemzés feltárja, hogy a megtérés nem csupán vallási változást jelent, hanem új érték- és normarendszert, illetve a többségi társadalomhoz való viszony átalakulását is magával hozhatja. Külön érdeme a 7. fejezetnek, hogy rámutat: a pünkösdi közösségekben formálódó identitás egyszerre szolgálhatja a társadalmi integrációt és a roma etnikai önbecsülés megerősítését. Ugyanakkor a szerző azt sem hallgatja el, hogy ez a felemelkedési út nem mindenki számára hozzáférhető.

A dolgozat további fontos eredménye, hogy azonosítja azokat a tényezőket, amelyek elősegíthetik az interetnikus viszonyok rugalmasságát. Az elemzett esetek alapján kiemeli, hogy az társadalmi elfogadást és a stigmatizáció csökkenését elősegítheti a (1) lakóhelyi szegregációból való kilépés, (2) a romák és nem romák közötti közös munkavégzés, (3) a vallási közösségekhez való kapcsolódás, valamint (4) az oktatáson keresztül megvalósuló társadalmi mobilitás. Fontos állítás, hogy az integráció sikerét jelentős mértékben befolyásolja a személyes kapcsolatok kialakulása, a közösen osztott normák és a kölcsönös függőségi viszonyok megléte. Ugyanakkor a szerző arra is rámutat, hogy az integráció nem lineáris folyamat: helyi társadalmi feltételektől függ, időnként megtorpan vagy visszarendeződik, hiszen e a tágabb gazdasági, politikai folyamatoktól függ.

A dolgozat fent felsorolt érdemei mellett azonban ki kell térni az értekezés gyengébb pontjaira. A doktori értekezés fő kérdése, hogy miért jellemzi a roma-nem roma viszonyt szinte minden esetben a kölcsönös szembenállás és a dichotómia, míg a többi interetnikus kapcsolat inkább komplementer jellegű. Habár a fő kérdés ez, a szöveg belső ívét tekintve az egyes fejezetek nem mindig kapcsolódnak expliciten ehhez a központi felvetéshez. Például a 4.1.1.1. „*A mai napnak való vagyok...*” *Antropológiai esettanulmány a tartós munkanélküliségről* fejezetben roma és nem roma válaszadókkal is találkozunk, nem derül ki, hogy akkor itt mi a relevanciája az etnicitásnak és hogy jön ez a téma az interetnikus viszonyok kérdéséhez. A dolgozat egészében pedig a fenti kérdésre való explicit válaszok és/vagy válaszhipotézisek nem jelennek meg elég hangsúlyosan. Tulajdonképpen nem ad választ arra kérdésre, hogy miért dichotómabbak a roma-nem roma etnikai viszonyok, mint más etnikai kapcsolatok. Ez a hiány véleményem szerint összefügghet azzal, hogy a kutatás érintetlenül hagy néhány olyan elméleti forrást, amelyek közelebb vihetnének a probléma kibontásához. Bírálóként természetesen tudatában vagyok a saját értelmezési preferenciáimnak és elméleti orientációmnak, és teljes mértékben tiszteletben tartom, ha a szerző ettől eltérő utat választ. Ezzel együtt – vitaindító javaslatként – érdemesnek tartanám az osztályszempont erőteljesebb beépítését az elemzésbe. A releváns hazai és nemzetközi szakirodalom egy jelentős része ugyanis éppen abban látja a roma-nem roma viszonyrendszer sajátosságát, hogy az egy mélyen osztályalapú etnikai különbségként ragadható meg; ennek a dimenzióknak a beemelése pedig jelentősen növelné a dolgozat magyarázó erejét.

E ponton szeretném megfogalmazni a dolgozat egészét érintő észrevételemet, miszerint a témához kapcsolódó releváns szakirodalom egy része nem jelenik meg az értekezésben, illetve nem kapcsolódik szervesen az érveléshez. A 2010-es évek második felében számos a jelentős kötet, monográfia jelent meg a témában. Például nagyon hiányzik a szakirodalomak közül Szombati Kristóf *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary* című etnográfiai monográfiája. A kötet mélyrehatóan vizsgálja, hogy a 2000-es évek végére miként és milyen strukturális okok mentén erősödött meg a szélsőjobboldali radikalizmus a vidéki Magyarországon, kifejezetten a roma-nem roma viszonyrendszer tematikáján keresztül. Úgy gondolom, hogy a monográfia elméleti érvelésének és empiriájának integrálása jelentősen gazdagítaná a dolgozat koncepcionális keretét. Továbbá, mivel a szerző gyakran hivatkozik általánosságban az antropológiai perspektívára, indokolt lenne a téma hazai kutatóinak munkáit érdemi módon használni a dolgozat érvelésében. Szombati Kristóf monográfiája mellett például Durst Judit, Fosztó László, Kovai Cecília, Pulay Gegrely, Szabó Töhötöm, Vincze Enikő vagy Virág Tünde és Vígvári András egyes munkái is az roma-nem roma viszony sajátosságait, strukturális beágyazottságát és változásait vizsgálják, amelyekről a dolgozat szólni kíván. Ezek a hazai kutatások jó kiegészítő támpontot adhatnának a dolgozat módszertani és elméleti megalapozásához, és inspiráló szempontokat hozhatnának be a kutatási kérdés megválaszolásához.

Egy példával élve, csernelyi eset értelmezését tovább árnyalhatta volna a témához kapcsolódó szakirodalom szélesebb körű bevonása. Bár az esettanulmány világosan bemutatja – és a szerző maga is hangsúlyozza –, hogy a rendszerváltást követő társadalmi-gazdasági átalakulások jelentősen hozzájárultak az etnikai feszültségek kialakulásához, az elemzés végső soron mégis elsősorban a sztereotípiák szerepére helyezi a hangsúlyt. Ezzel szemben például Szombati Kristóf munkái arra hívják fel a figyelmet, hogy az ilyen konfliktusok mögött gyakran mélyebb társadalmi és osztályalapú folyamatok húzódnak meg, amelyek a munkaerőpiacról kiszoruló roma népesség és a helyi nem roma középrétegek reprodukciós nehézségeihez kapcsolódnak. Hasonlóképpen, Kovai Cecília kutatásai is rámutatnak arra, hogy a többségi társadalom percepciójában a cigányság gyakran összekapcsolódik az alacsony társadalmi státusszal, ezért

a cigánysággal kapcsolatos félelmek sok esetben egyúttal státuszvesztéstől való félelmekként is értelmezhetők, amelyek válság periódusban fokozódnak. Továbbá mindkét szerző hangsúlyozza, hogy az eltérő társadalmi helyzetekből fakadó habitusok, valamint a különböző megélhetési és létfenntartási stratégiák jelentősen hozzájárulnak az etnikai konfliktusok, sztereotípiák kialakulásához és fenntartásához. Vagyis a sztereotípiák és a valós tapasztalat nem kizáró viszonyban áll egymással.

Mindemellett fontos azt is jelezni, hogy az elemzés elméleti kereteit jelentősen erősítene a releváns nemzetközi szakirodalom szisztematikusabb használata. A dolgozat egyes alfejezeteiben az elméleti keretezés viszonylag szűk szakirodalmi bázisra támaszkodik. Előfordul, hogy a szerző egy-egy kérdéskör elméleti következtetéseit alapvetően egyetlen, több mint másfél évtizede megjelent magyar nyelvű tanulmányra építi.

Például az „*A mai napnak való vagyok...*” *Antropológiai esettanulmány a tartós munkanélküliségről* című fejezet elméleti megállapításai nagyrészt egy 2011-ben megjelent magyar nyelvű cikkre támaszkodnak. Miközben az informális és megélhetési stratégiák témájában több releváns antropológiai munka is rendelkezésre áll, többek között Durst Judit, Pulay Gergely, Kovai Cecília és Vígvári András kutatásai. Emellett a M. Brazzabeni, M. I. Cunha és M. Fotta szerkesztésében megjelent *Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century* című kötet szintén olyan antropológiai tanulmányokat közöl, amelyek az informális gazdasági tevékenységek és az etnicitás összefüggéseit elemzik. E munkák bevonása tovább gazdagíthatna volna a fejezet elméleti kontextusát és nemzetközi beágyazottságát.

Hasonlóan vitathatónak tűnik az a megállapítás is, miszerint „*nagyon kevés olyan kutatás van, amely a roma elit vagy a sikeres romák identitását, integrációs stratégiáit mutatja be*”. Az elmúlt évtizedben ugyanis több jelentős kutatás foglalkozott e kérdéskörrel. Külön említést érdemel az a 2016 és 2020 között működő Durst Judit által vezetett OTKA-kutatócsoport, amely kifejezetten a roma középosztály, illetve a társadalmi mobilitás különböző formáinak és azzal járó mentális feszültségeinek vizsgálatára vállalkozott. A kutatás eredményei nemcsak egy Szociológiai Szemle tematikus folyóirat számban és magyar nyelvű kötetben jelentek meg, hanem számos nemzetközi folyóiratban publikált tanulmányban is.

Hasonló jelenség az elméleti bevezetőben is megfigyelhető, noha annak egyik fontos feladata éppen az lenne, hogy a dolgozatot elhelyezze a hazai és nemzetközi tudományos diskurzusok kontextusában. Az *Interdiszciplináris kihívások: a romákról szóló tudástermelés széttöredezettsége* című fejezet például nagymértékben egy 2006-ban megjelent magyar nyelvű tanulmányra épül. Ez önmagában természetesen nem kifogásolható, hiszen egy korábbi munka hosszú időn keresztül is megőrizheti relevanciáját. Ugyanakkor egy ilyen hivatkozás jelentőségét éppen az adja, hogy miként kapcsolódik a témában azóta született kutatásokhoz és tudományos vitákhoz. Érdemes lenne ismerni például Petrovici–Rat–Simionca–Vincze által szerkesztett *Racialized Labour in Romania: Spaces of Marginality at the Periphery of Global Capitalism* című tanulmány kötetet 2019-ből. Habár a kötet egy meghatározott, elsősorban marxista elméleti kerethez kapcsolódik, viszont az osztályszempont behozatala a dolgozat érvelésébe hasznos lehet. További támpontot adhat Huub van Baar, Anna Ivansuic és Regina Kreide szerkesztésében *The Securitization of the Roma*

in Europe című kötet, amely elsősorban a migráció és fejlesztés kritikai szempontból értelmezi a roma-nem roma viszonyt foucault-iánus keretben. Az alkalmazott kutatások jelenléte miatt még érdekes lehet a *Roma Activism: Reimagining Power and Knowledge* című tanulmány kötet is Sam Beck and Ana Ivasiuc szerkesztésében. Ana Ivasiuc írása kifejezetten az alkalmazott kutatás aktivizmus és akadémiai kutatás közti mozgásokról szól a kutatói életpályában. Fosztó László írása pedig az roma aktivizmus hatásáról az interetnikus viszonyokra.

Általánosságban kijelenthető, hogy a dolgozatban az újabb hazai és nemzetközi szakirodalom bevonása több helyen korlátozottnak tűnik; az érdemi hivatkozások jelentős része 2015 előtti, magyar nyelvű munkákra támaszkodik. Ennek következtében az olvasó olykor kevésbé érzékeli, hogy a szerző miként pozicionálja saját eredményeit a téma elmúlt másfél-két évtizedének kutatási fejleményei között. E hiány az elméleti fejezetekben is visszaköszön, és esetenként szűkíti az elemzések tudományos hozzáadott értékét. A bevezető és a dolgozat egyik központi elméleti kiindulópontja, hogy az etnicitást konstruktivista megközelítésben érdemes vizsgálni, vagyis a „cigány” kategóriát nem statikus identitásként, hanem társadalmilag létrehozott és folyamatosan újratermelődő viszonyrendszerként kell értelmezni. Ez a szemlélet kétségtelenül fontos fordulatot hozott a kutatásokban, ugyanakkor – amint arra a szerző is utal – mára a roma kutatások és az etnicitásvizsgálatok széles körben elfogadott alapvetésévé vált. Emiatt az olvasó azt várná, hogy a dolgozat e kiindulópont megismétlésén túl nagyobb hangsúlyt fektessen annak továbbgondolására, illetve empirikus vagy elméleti továbbfejlesztésére.

Az elméleti bevezető elsősorban a 20. század második felének és a 2000-es évek elejének meghatározó tudományos diskurzusaira épít, ezért a legújabb nemzetközi elméleti irányzatok kevésbé részei az elemzésnek. Az interszekcionalitás és a rasszizálás ugyan megjelenik az elméleti bevezetőben, de többet nem hallunk ezekről a fogalmakról, nem épülnek be szervesen az empiria értelmezésébe. Ehelyett inkább a „struktúra” és „kultúra”, illetve az etnicitás és a szegénység viszonyát gyakran dichotóm módon értelmező megközelítések jelennek meg a dolgozatban. Ez háttérbe szorítja annak vizsgálatát, hogy az etnikai és a politikai, társadalmi, gazdasági folyamatok miként alakítják kölcsönösen egymást a mindennapi gyakorlatok szintjén, ami a dolgozat fő kérdése lenne.

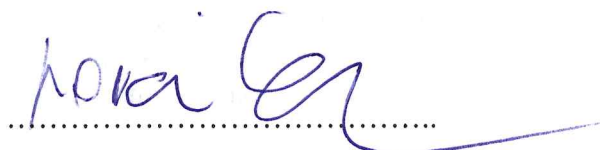
Habár a dolgozat nem ad választ a fő kérdésére, mégis fontos érdeme a kérdés feltétele, ami egy lényegi különbségre világít rá a roma-nem roma és a többi interetnikus viszony között. További erénye a munkának, hogy behoz olyan szempontokat a roma-nem roma viszony kapcsán, amelyek sokszor háttérbe szorulnak, mint például a történetiség és a térbeliség szerepe ebben a viszonyban, valamint a cigányság térbeli elhelyezkedésének történetisége. Ugyanakkor a történetiség kapcsán rámutatnék egy fontos pontra, amit a szerző kevésbé hangsúlyoz a történetes munkáiban, pedig lehet, hogy segíthetné a kérdés megválaszolását. Mind Nagy Pál, Dupcsik Csaba és Ladányi-Szelényi történeti fókuszú munkáiból kiderül, hogy történetileg a cigány kategória szorosán összekapcsolódott az extrémén előnytelen, alacsony társadalmi státusszal, vagyis sok esetben az minősült cigánynak, aki ezt az előnytelen társadalmi státuszt elfoglalta. A szerző implicit módon maga is megerősíti ezt a zabolai eset kapcsán. Az zabolai esetben a jobb státuszú „falusi” cigányok és a magyarok közt kialakuló inkább komplementer viszony is azt mutatja, hogy az mélyszegénységből való kitörés enyhíti a dichotóm kapcsolatot.

Összességében a doktori értekezés jelentős empirikus anyagra támaszkodó munka, amely a roma-nem roma együttélés különböző formáit és az interetnikus viszonyokat sokszínűen,

számos esettanulmányon keresztül mutatja be. Külön értéke, hogy olyan alapvető kérdéseket vet fel, mint a roma–nem roma viszonyok tartós dichotomizálódásának okai, valamint az integráció különböző helyi mintázatainak feltételei. Mindemellett úgy vélem, hogy a dolgozatot erősíthette volna a nemzetközi és hazai szakirodalom szélesebb körű bevonása, különösen azoknak a kortárs megközelítéseknek az integrálása, amelyek az etnicitás és a társadalmi egyenlőtlenségek összefonódását vizsgálják. Ezzel összefüggésben a dolgozat végül nem ad teljesen kielégítő választ a kiinduló kutatási kérdésre, vagyis arra, hogy mi magyarázza a roma–nem roma viszonyok tartós dichotomikus szerveződését. Ezek a hiányosságok azonban nem vonnak le az értekezés empirikus gazdagságából, a felvetett kérdések jelentőségéből és a téma kutatásához nyújtott hozzájárulásából.

Mindezek alapján a doktori értekezést nyilvános vitára alkalmasnak tartom, és védésre bocsátását támogatom.

Budapest, 2026. június 11.

.....
opponens aláírás